

1978

þÿ œ ± Á ¾ ¹ Ã ¼ ì Â ° ± ¹ ´ ¯ ° ± ¹ ¿

Manitakis, Antonis

<http://hdl.handle.net/11728/6771>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Ἐντῶνης Μανιτάκης

Μαρξισμός καί Δίκαιο

Μιά κριτική θεώρηση τοῦ ἔργου
τοῦ Ἐβγκένη Πασουκάνης

Ἐνάτυπο «Ἄ Ο Πολίτης»

Ἄθήνα 1978

Μαρξισμός και Δίκαιο *

Μιά κριτική θεώρηση του έργου
του Έβγκένι Πασουκάνις

Α. Τό βιβλίο του Πασουκάνις καί ή σημασία του

1. Πολλά και σημαντικά προβλήματα θεωρίας και μεθοδολογίας του Δικαίου βάζει τό βιβλίο του σοβιετικού νομικού και επαναστάτη Έβγκένι Πασουκάνις «Γενική θεωρία του Δικαίου και μαρξισμός»,¹ πού μόλις πρόσφατα —μέ καθυστέρηση δηλαδή 50 περίπου χρόνων από την πρώτη του έκδοση— μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στά ελληνικά από τίς εκδόσεις Έκδοσέας.

Γιά τόν Έλληνα νομικό, τό βιβλίο αυτό παρουσιάζει διπλό ενδιαφέρον. Πρώτα, γιατί θίγει θέματα θεωρίας και φιλοσοφίας του Δικαίου, μέ τά όποια πολύ λίγο, ή έντελώς επιφανειακά έχει ασχοληθεί ή πανεπιστημιακή διδασκαλία και ή παραδοσιακή νομική επιστήμη. Έπειτα, γιατί δίνει τήν εύκαιρία γιά μία πρώτη ουσιαστική επαφή μέ τή μαρξιστική θεωρία του Δικαίου, μέσα από μία πλούσια σέ συλλογισμούς και αφαιρέσεις προβληματική, πού

πολύ απέχει από τή μηχανιστική και εξαιρετικά σχηματική αντίληψη γιά τό Δίκαιο τής «έπίσημης» έκκλησίας του μαρξισμού.

Όσοι έχουν συνηθίσει νά έρμηνεύουν τά κοινωνικά φαινόμενα στη βάση τής γραμμικής αιτιότητας (τό νομικό, πολιτικό και ιδεολογικό έποικοδόμημα είναι τό άμεσο, άναγκαίο και παθητικό αποτέλεσμα μιάς κυρίαρχης αίτιας, πού είναι ή οικονομική βάση), ή στη βάση αποκλειστικά τής ιστορικής τους εξέλιξης (άναζήτηση τής ουσίας των φαινομένων μέσα από τήν ιστορική τους καταγωγή), θά συναντήσουν σίγουρα δυσκολίες στην κατανόηση του βιβλίου. Γιατί ή πασοκανική αντίληψη γιά τό Δίκαιο —θά πρέπει νά τό υπογραμμίσουμε από τήν άρχή— πηγάζει πέρα από όποιαδήποτε «αιτιοκρατική» ή «στρουκτουραλιστική» έρμηνεία του νομικού φαινομένου, και συγκρούεται όπωσδήποτε μεθοδολογικά μέ τήν «ιστορικιστι-

1. Δέν μπορούμε νά καταλάβουμε γιατί ό πραγματικός τίτλος του βιβλίου του Πασουκάνις αποδόθηκε στά ελληνικά ως «Μαρξισμός και Δίκαιο». Άν λόγοι έμπορικότητας ή έσω καλαισθητής εμφάνισης του εξώφυλλου έπέβαλαν τή σύντμηση, θά έπρεπε, τουλάχιστον στίς μέσα σελίδες, νά δοθεί κάποια εξήγηση. Η παράλειψη αυτή πάντως δέν άναιρεί τή διαπίστωση, ότι ή επιμέλεια τής έκδοσης και ή μετάφραση είναι άντάξιες τής σημασίας του έργου.

* Πρόκειται γιά τό έργο του Έβγκένι Πασουκάνις «Γενική Θεωρία του Δικαίου και Μαρξισμός» πού κυκλοφόρησε από τίς εκδ. Έκδοσέας, Άθήνα 1977, σ.σ.192. Πρόλογος Ούμπέρτο Τσερόνι (μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά), μετάφραση Άνδρέας Χριστόπουλος.

κή» εξήγηση τῆς ἔννομης σχέσης, ὅπως προτάθηκε ἀπό τόν "Εγγκελς στήν «Καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τοῦ κράτους καί τῆς ἰδιοκτησίας».

Στήν προβληματική τῆς γραμμικῆς σχέσης τῆς βάσης μέ τό «ἐποικοδόμημα», τό νομικό ἐπίπεδο μπορεῖ νά ἔχει δύο διαφορετικές μεταχειρήσεις. Μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ καταρχήν σάν σκέτη ἀντανάκλαση τῆς οἰκονομικῆς βάσης, ἄμεση ἔκφραση ἑνός οἰκονομικοῦ συστήματος πού δέν διαθέτει δική του ἀποτελεσματικότητα, οὔτε αὐτονομία. Τό Δίκαιο εἶναι τό *post factum* παράγωγο μιᾶς ἄμορφης καί οὐδέτερης «οἰκονομίας»². Μ' αὐτό τόν τρόπο, ὅμως, ἡ ἐπιστημονική ἀνακάλυψη «τοῦ καθορισμοῦ τῆς νομικῆς μορφῆς ἀπό τήν οἰκονομική βάση», παραχωρεῖ τή θέση της στήν ἰδεολογική ἔννοια τοῦ «οἰκονομικοῦ ντετερμινισμοῦ», μεταβάλλεται σέ οἰκονομικό «φαταλισμό». Ἡ ἀντίληψη αὐτή ἔλκει τήν καταγωγή της ἀπό τό θεωρητικό κείμενο τοῦ Στάλιν «*Διαλεκτικός ὕλισμός καί ἱστορικός ὕλισμός*», τοῦ 1938.

Ἐπάρχει καί μιᾶ δευτέρα μεταχείριση ἡ ὁποία διορθώνει οὐσιαστικά τή χυδαία σταλινική ἔκδοση τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, χωρίς νά ἀπομακρύνεται ὅμως ἐντελῶς ἀπ' αὐτήν. Σύμφωνα μέ τήν ἐκλεπτυσμένη αὐτή διασκευή, ἀνάμεσα στή βάση καί στό ἐποικοδόμημα ὑπάρχει ἀμοιβαία ἀλληλεπίδραση, κάποια δράση ἀπό ἐπιστροφή, «ἀνάδραση», πράγμα πού προϋποθέτει τή σχετική αὐτονομία τοῦ νομικοῦ ἐποικοδομήματος. Ἄλλά ἡ ἀμοιβαιότητα αὐτή περιορίζεται νά προσδιορίζεται τελικά τίς ἐπιρροές πού ἀσκοῦνται ἀπό στοιχεῖα ἐντελῶς ξένα μεταξύ τους, ἀπό ἐπίπεδα ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο. Ἡ σχέση-Οἰκονομίας καί Δικαίου ἐμφανίζεται σάν μιᾶ σχέση

ἀνάμεσα σέ ὄντοτητες πού ὑπάρχουν ἀπό μόνες τους, πού ἔχουν τή δική τους, ἡ καθεμιά, ἱστορία, ἡ καλύτερα δέν ἔχουν ἱστορία. Τήν ἄποψη αὐτή ὑποστήριξε μέ περισσή θέρμη ὁ Ν. Πουλαντζᾶς στή μελέτη πού παραπέμπουμε πιο κάτω. Δέν εἶναι ἐξἄλλου ἐντελῶς ξένη μέ τό «στρουκτουραλισμό» τοῦ Ἄλτουσέρ, ἄν καί ἡ θεωρητική τοποθέτηση τοῦ γάλλου φιλόσοφου εἶναι πολύ πιο πλούσια σέ περιεχόμενο, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ εἰδικά αὐτή τή σχέση καί πάντως δέν ἐξαντλεῖται σ' αὐτήν τήν ἀπλοϊκή τοποθέτηση³.

Σαφῶς ἀντίθετη εἶναι, τέλος, ἡ προβληματική τοῦ Πασουκάνις γιά τό Δίκαιο, μέ τήν ἀντίληψη πού ἀναζητᾷ τήν ἐξήγηση τοῦ νομικοῦ φαινομένου ἀποκλειστικά μέσα ἀπό

2. Στό συλλογικό ἔργο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσης: Τό Σοβιετικό κράτος καί τό Δίκαιο (γαλλική μετάφραση σελ. 182), διαβάζουμε ὅτι «*δέν μποροῦμε νά καταλάβουμε τό δίκαιο παρά ἄν τό ἀντιμετωπίσουμε σάν προϊόν τῶν οἰκονομικῶν καί ἄλλων κοινωνικῶν συνθηκῶν...*» Ἀντιπροσωπευτικά ὅμως ἀποσπάσματα τῆς ἀντίληψης ὅτι τό νομικό ἐποικοδόμημα, καί γενικά ἡ νομική ἰδεολογία, εἶναι ἀπλή ἀντανάκλαση τῆς οἰκονομικῆς βάσης βρίσκει κανεῖς στό βιβλίο τοῦ Μ. Κόρνφορθ, *Γνωσιολογία*, (ἑλλην. μετάφραση) σ. 36 ἑπ., 96 ἑπ. Τήν ἴδια σχέση δομῆς-ὑπερδομῆς συναντᾷ κανεῖς καί στό βιβλίο τοῦ γνωστοῦ σοβιετολόγου Κ. Стоянович, «*La pensée marxiste et le droit*», (1974), Παρίσι, σ. 40 ἑπομ.

3. Γιά τό γάλλο φιλόσοφο μαρξιστή «*ἡ οἰκονομία προσδιορίζει σέ τελευταία ἀνάλυση, μέσα ἀπ' ἓνα σύνολο διαφοροποιημένο, ἐπομένως πολὺπλοκο καί διαβρωμένο, τήν πραγματική διαφορά μέ τά ἄλλα ἐπίπεδα. τήν σχετική της αὐτονομία καί τόν ἐντελῶς δικό της τρόπο ἀποτελεσματικότητας πάνω στή βάση. "Est-il simple, d'être marxiste en philosophie?"*, *La Pensée*, 183, (1975), σ. 11.

τήν ιστορική του καταγωγή, και θεωρεί τό Δίκαιο ως αναγκαίο επακόλουθο τής ατομικής ιδιοκτησίας. Γιά τόν "Ενγκελς τό Δίκαιο υπάρχει από τότε πού δημιουργήθηκε ή κοινωνική ανισότητα, ή όποία και αναγορεύεται σέ φυσική πηγή τής νομικής μορφής γενικά. Θύμα αὐτῆς τής σχηματικῆς ἀντίληψης ἔπεσε σέ μᾶς ό Γ. Κορδάτος⁴. 'Αλλά γι' αὐτήν τήν θεώρηση θά μιλήσουμε πιό διεξοδικά ὅταν ἀσχοληθοῦμε εἰδικά μέ τήν μέθοδο τοῦ Πασουκάνις, ή όποία σαφῶς ἀντιδιαστέλλεται ἀπό κάθε μορφῆς ἱστορισμό.

'Απέναντι σ' αὐτές τίς μαρξιστικές ἀπόψεις γιά τό Δίκαιο, ό Πασουκάνις διατηρεῖ κάποια ἀπόσταση. 'Απόσταση ἀποχρώσεων ἴσως, ἐφόσον ξεκινᾷ ἀπό τήν ἴδια βασική θεωρητική ἀφετηρία, —πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπ' ἐκείνη τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, ὅπως διατυπώθηκε ἀρχικά ἀπό τόν Μάρξ καί τόν "Ενγκελς. 'Αλλά πού στήν οὐσία παίρνει τίς διαστάσεις μιᾶς «ἄλλης» θεωρίας γιά τό Δίκαιο. 'Η «Γενική θεωρία τοῦ Δικαίου καί ό Μαρξισμός» ἀποτελεῖ σέ κάθε περίπτωση σταθμό, ὄχι μόνο στήν ἐξέλιξη τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας γιά τό Δίκαιο, ἀλλά καί τῆς θεωρίας γενικά τοῦ Δικαίου.

2. Θά μπορούσε, βέβαια, νά παρατηρήσει κανεῖς, πῶς ἀπό τό 1924 πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό βιβλίο, μέχρι σήμερα, μεσολάβησαν γεγονότα πού σημάδεψαν βαθιά καί τήν ἱστορία τοῦ μαρξισμοῦ, ἀλλά καί τήν ἐξέλιξη τῆς θεωρίας καί τῆς φιλοσοφίας γενικά τοῦ Δικαίου. Οὔτε οἱ μεταμορφώσεις ὅμως τοῦ Δικαίου, οὔτε διάφορες παραμορφώσεις τοῦ μαρξισμοῦ κατάφεραν νά μειώσουν τήν οὐσιαστική ἀξία τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου. Γιατί τό ἔργο τοῦ Πασουκάνις, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιμέρους ἀπαντήσεις πού ἔδωσε

στό πρόβλημα τῆς θεμελίωσης τοῦ κανόνα δικαίου, ή τῆς σχέσης Κράτους καί Δικαίου ή ἰδεολογίας καί Δικαίου, ἀνοιξε πρῖν ἀπ' ὅλα νέες προοπτικές στή μαρξιστική ἀντίληψη τοῦ Δικαίου, ἀντίληψη πού γιά τόν συγγραφέα ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμήμα μιᾶς συνολικῆς ὕλιστικῆς κριτικῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Τά λάθη ἐπομένως πού συναντᾷ κανεῖς ἐδῶ καί κει, οἱ ἑλλείψεις ή παραλείψεις τοῦ βιβλίου, ἀκόμη καί ή σχηματοποίηση πού χαρακτηρίζει ἐνίοτε τά συμπεράσματά του, δέν ἀλλοιώνουν τήν οὐσία τῆς θεωρητικῆς του προσφορᾶς πού βρίσκεται ἄλλοῦ: *στή μεθοδολογική του ἀφετηρία, στό δρόμο πού ἀκολουθεῖ γιά νά γνωρίσει ἕνα μέρος, μιᾶ στιγμῆ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, πού λέγεται ἔννομη σχέση.*

Δέν ἔχουμε σκοπό στό σημείωμα αὐτό νά παρουσιάσουμε, ἔστω συνοπτικά, τή θεωρία γιά τό Δίκαιο τοῦ Πασουκάνις. Θά ἀσχοληθοῦμε κυρίως μέ τή μέθοδό του καί μόνο ἀποσπασματικά μέ τή θεωρία του. Τοῦτο, γιατί πιστεύουμε πῶς ή συγκεκριμένη θεωρία του εἶναι ἀόρροια τῆς θέσης πού παίρνει πάνω στό πρόβλημα, πῶς φθάνουμε στή γνώση τοῦ Δικαίου. Πρῖν ὅμως ἐξετάσουμε κάπως πιό διεξοδικά τή μέθοδο αὐτή, εἶναι ἀνάγκη νά σταθοῦμε ἔστω καί γιά λίγο στίς διάφορες ἐπικρίσεις πού διατυπώθηκαν γιά τή θεωρία τοῦ Πασουκάνις. "Ετσι, θά ἔχουμε πα-

4. Στό βιβλίο του, «Εἰσαγωγή εἰς τήν Νομικήν ἐπιστήμην» ό Γιάννης Κορδάτος, γράφει: «οἱ κανόνες δικαίου (...) ἐγενήθησαν εὐθὺς ὡς ἀνετράπη τό κοινοβιακόν καθεστῶς καί ή κοινοκτημοσύνη...» (...) «ὀρίζομεν τό δίκαιον ὡς τοὺς κανόνας τοὺς ρυθμίζοντας τήν κοινωνικήν συμβίωσιν ἀπό τῆς περιόδου τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ἀφ' ἧς ἐδημοουργήθη ἀνισότης ἐντὸς τῆς κοινωνίας καί μετέπειτα» σ. 80.

ράλληλα τήν ευκαιρία νά υπογραμμίσουμε μερικές από τίς κεντρικές ιδέες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Β. Ἡ θεωρία τοῦ Πασουκάνις

3. Οἱ ἐπικριτές τοῦ Π. συγκεντρώνουν τά πυρά τους κυρίως στήν προσπάθεια τοῦ σοβιετικοῦ νομικοῦ νά συνδέσει τό νομικό φαινόμενο μέ τήν ἐμπορευματική παραγωγή. Κριτικά ροιουνδηλαδῆ τή θεμελιακή ἀντίληψη τοῦ συγγραφέα ὅτι «ὅπως ἀκριβῶς ὁ πλοῦτος τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας παίρνει τή μορφή μιᾶς τεράστιας συσσωρεύσεως ἐμπορευμάτων, ἔτσι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία παρουσιάζεται στό σύνολό της σάν μιᾶ ἀπέραντη ἄλυσίδα ἀπό νομικές σχέσεις. Ἡ ἐμπορευματική ἀνταλλαγή προϋποθέτει τήν ἀτομοποιημένη οἰκονομία. Ὁ δεσμός ἀνάμεσα στίς διάφορες ἀπομονωμένες ἀτομικές μονάδες τῆς οἰκονομίας διατηρεῖται, κατά περίπτωση, μέ τίς συμβάσεις. Ἡ ἔννομη σχέση μεταξύ τῶν ὑποκειμένων δέν εἶναι παρά ἡ ἄλλη πλευρά τῆς σχέσεως μεταξύ τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας πού ἔγιναν ἐμπορεύματα» (Πασουκάνις, ἑλλην. μετφρ. σελ. 92).

Γιά τόν Κ. Κόρς⁵, ὁ Πασουκάνις καταλήγει νά ἐξομοιώνει, νά ταυτίζει σχεδόν, ὄχι τό δίκαιο μέ τήν οἰκονομία, ἀλλά τή μορφή τοῦ δικαίου μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Γιά τόν Ν. Πουλαντζᾶ⁶, ἡ πασουκανική ἀντίληψη τοῦ δικαίου μεταβάλλει τό νομικό ἐποικοδόμημα σέ ἐργαλεῖο τῆς οἰκονομίας, ἐνῶ γιά τούς περισσότερους ἐπικριτές του⁷, ὁ Πασουκάνις στήν προσπάθειά του νά καταπολεμήσει τό νομικό δογματισμό καί τήν κανονκρατική αὐτάρκεια, ὀδηγήθηκε χωρίς νά θό ἔξει στή σύγχυση τῆς νομικῆς καί οἰκονομικῆς πραγματικότητας. Θέλοντας νά χαράξει ἕνα παράλληλο δρόμο ἀνάμεσα στήν οἰκονομία καί στό δίκαιο

κατέληξε νά ταυτίσει τό δίκαιο μέ τήν οἰκονομία. Ἀκόμα καί ὁ Κέλσεν, συμπορευόμενος στό σημεῖο αὐτό μέ τούς μαρξιστές ἐπικριτές τοῦ Πασουκάνις, προσάπτει στό ἔργο του τήν ἀδυναμία νά προσδιορίσει σέ τί διαφέρουν οἱ ἔννομες σχέσεις ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις γενικά, ποιά εἶναι τά ὅρια π.χ. ἀνάμεσα στήν ἀπλή κατοχή καί στήν κυριότητα. «Τό γεγονός ὅτι κάποιον ἄτομο, παρατηρεῖ ὁ Κέλσεν, κατέχει πραγματικά κάποιον πράγμα δέν σημαίνει ὅτι εἶναι καί ὁ νόμιμος κύριός του»⁸.

4. Νομίζουμε πῶς οἱ ἐπικρίσεις αὐτές ὑπερακοντίζουν τόν ἀρχικό στόχο τοῦ ἔργου τοῦ Πασουκάνις καί παρακάμπτουν τό βασικό του ἐρώτημα. Ὁ συγγραφέας δέν ἔχει σκοπό νά δείξει γενικά τή σχέση δικαίου καί οἰκονομίας, ἢ δικαίου καί ἰδεολογίας, ἀλλά νά ἀνακαλύψει τίς ἱστορικές ἐκείνες συνθήκες πού γεννοῦν καί ἀναπαράγουν τήν ἔννομη σχέση (ἢ τή νομική μορφή ὅπως συχνά γράφει) σάν μιᾶ ἰδιαίτερη ἀντικειμενική πραγματικότητα. Ἡ ἐρώτηση πού θέτει στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου του εἶναι: «πῶς πρέπει νά ἀναζητήσουμε τήν κοινωνική ἐκείνη

5. Βιβλιοκριτική παρουσίαση τοῦ Πασουκάνις στό Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, (1930).

6. "A propos de la theorie marxiste du droit", Archives de Philosophie du Droit, No 12, (1967) σελ. 146.

7. Βλέπε π.χ. Umberto Cerroni, "Marx e il diritto moderno", στήν παρουσίαση τοῦ ἔργου του στά γαλλικά, ἀπό τόν J. M. Vincent, "Vers une theorie marxiste du droit moderne." Πρβλ. ἐπίσης M. καί R. Weyl, Revolution et perspectives du droit, éd. sociales, (1974), σ.35-37, καί Imre Szabó, "Les fondements de la theorie du Droit.", Budapest, (1973) σ.73.

8. H. Kelsen, The communist theory of law, London, 1955, σ. 93.

σχέση, τῆς ὁποίας ἡ νομικὴ μορφή εἶναι ἀναπότρεπτη ἀντανάκλαση» (σ. 89). Θέλησε ἀπλῶς νὰ ἐξηγήσῃ πῶς τὸ δίκαιο, σάν σύστημα κανόνων (νομικῶν), μὲ συνοχή καὶ ἰδιαίτερη λογικὴ, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἢ δομῆς, καὶ πῶς λειτουργεῖ σάν ἀναγκαῖα ἀποκρυστάλλωση καθορισμένων κοινωνικῶν σχέσεων: τῶν σχέσεων μιᾶς ἀναπτυγμένης ἐμπνευστικῆς κοινωνίας. Ὑποστηρίζει, μὲ λίγα λόγια ὁ Πασουκάνις, ὅτι οἱ θεμελιώδεις ἀφηρημένες κατηγορίες τοῦ Δικαίου, ὅπως κανόνας (δικαίου) (βλ. κεφάλαιο τρίτο τοῦ βιβλίου), ὑποκείμενο τοῦ δικαίου καὶ δικαίωμα (κεφάλαιο τέταρτο), ποινὴ (κεφάλαιο ἕβδομο) κ.λπ. συνιστοῦν νομικὲς κατηγορίες πού ἀναπτύχθηκαν, τουλάχιστον στὴν πιά ὀλοκληρωμένη καὶ ἐπεξεργασμένη τους μορφή, τὴν ἐποχὴ τῆς γενικευμένης ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Οἱ κατηγορίες αὐτές εἶχαν, βέβαια, δημιουργηθεῖ, σὲ ἐμβρυώδη ὅμως κατάσταση, σ' ὀρισμένες ἀπὸ τὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες, (ὅπως στὴ Ρώμη ἢ στὸ Βυζάντιο), ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορά σχέσεις ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, δὲν ὀλοκληρώθηκαν ὅμως λογικά, δὲν ἀπέκτησαν πλήρη «νομικὴ» αὐτονομία, παρὰ ὅταν ὅλα τὰ προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πῆραν τὴ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ὅταν ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία κυριάρχησε ὀλοκληρωτικῆ πάνω στὴν ἀξία χρήσης. Μὲ ἄλλα λόγια, ὅταν, θεμελιώδης κοινωνικὸς δεσμός, δεσμὸς πρότυπο, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἐπιβλήθηκε ὁ δεσμὸς πού ἐνώνει δύο ἀπομονωμένα ἄτομα πού συναντῶνται σάν ἴσα (κάνοντας ἀφαίρεση ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες κοινωνικὲς τῆς ιδιότητες) καὶ ἐλεύθερα (χωρὶς ἐμπόδια, πολιτειακῆς καὶ συντεχνι-

ακῆς φύσης —προσωπικὲς ἢ φυσικὲς ἐξαρτήσεις), γιὰ νὰ ἀνταλλάξουν ἰσότιμα προϊόντα. Τὸ Δίκαιο, ἐπομένως, κατὰ τὸν Πασουκάνις «ἀντιπροσωπεύει τὴν μυστικοποιημένη μορφή μιᾶς ἰδικῆς κοινωνικῆς σχέσης (...) τῆς σχέσης ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σὲ κατόχους ἐμπορευμάτων» (σελ. 85 καὶ 89).

Ὁ Πασουκάνις δὲν ἀρνεῖται τὸν ἰδεολογικὸ χαρακτήρα τοῦ Δικαίου, τονίζει ἀπλῶς, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα ὑποστηρίζουν ἀκόμα καὶ σήμερα σημαίνοντες σοβιετικοὶ νομικοί, ὅτι «τὸ κράτος, —ὅπως καὶ τὸ δίκαιο— δὲν εἶναι μόνο μιᾶ ἰδεολογικὴ μορφή, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ μορφή τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι. Ὁ ἰδεολογικὸς χαρακτήρας τῆς ἔννοιας δὲν καταργεῖ τὴν πραγματικότητά καὶ τὴν ὑλικότητά τῶν σχέσεων πού αὐτὴ ἐκφράζει» (σελ. 82).

5. Γιὰ τὸν Πασουκάνις λοιπὸν τὸ Δίκαιο, σάν κοινωνικὸ φαινόμενο, διαθέτει καὶ ἰδιαιτερότητα καὶ ἀντικειμενικότητα, μὰ πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι ἓνα φαινόμενο ἱστορικὸ, ἄρα παροδικό. «Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ λογικὴ τῶν νομικῶν ἐννοιῶν ἀνταποκρίνεται στὴ λογικὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῆς ἐμπορευματικῆς κοινωνίας. Ἀκριβῶς σὲ τοῦτες τὶς σχέσεις πρέπει νὰ ζητήσουμε τὶς ρίζες τοῦ συστήματος τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ ὄχι στὴ συγκατάθεσὴ τῆς δημόσιας ἀρχῆς. Ἀντίθετα, ἡ λογικὴ τῶν σχέσεων κυριαρχίας καὶ δουλείας ἐπανερχεῖται στὸ σύστημα τῶν νομικῶν ἐννοιῶν μόνο ἐν μέρει» (σελ. 103). Καὶ πιά κάτω, σχετικὰ μὲ τὴ διάκριση τῆς ἔννομης τάξεως ἀπὸ τὶς ἄλλες τάξεις γράφει: «ἡ ἔννομη τάξη διακρίνεται ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶδος κοινωνικῆς τάξεως στὸ βαθμὸ ἀκριβῶς πού ἀφορᾶ τὰ ἀπομονωμένα ξεχωριστὰ ὑποκείμενα. Ὁ νομικὸς κανόνας ὀφείλει τὴν ἰδιομορφία του, πού τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ γενικὸ σύνολο τῶν ἄλλων

ἠθικῶν, αἰσθητικῶν, κερδοσκοπικῶν κ.λπ. κανόνων, στό ὅτι ἀκριβῶς προϋποθέτει ἓνα πρόσωπο πού ἔχει δικαιώματα καί τό ὅποιο ἔτσι ἀσκεῖ ζωντανές ἀξιώσεις» (σελ. 107). Σαφές εἶναι καί ὁ διαχωρισμός (ἄρα καί ἡ ἰδιαιτερότητα) τῆς ἔννομης τάξης ἀπό τήν οἰκονομική, ἀπό τήν οἰκονομία... «Βλέπουμε ἔτσι στήν περίπτωση αὐτή, ὅτι ἡ οἰκονομική σχέση εἶναι στήν πραγματική της κίνηση, ἡ πηγὴ τῆς ἔννομης σχέσης, ἡ ὁποία γεννιέται μόνο τῇ στιγμή τῆς ἀντιδικίας. Ἄκριβῶς γι' αὐτό, ἡ ἀντιδικία, ἡ ἀντίθεση συμφερόντων εἶναι ἐκείνη πού δημιουργεῖ τῇ νομικῇ μορφῇ, τό νομικό ἐποικοδόμημα... Μέ τῇ δικαστικῇ διαδικασίᾳ τό νομικό στοιχεῖο χωρίζεται ἀπό τήν οἰκονομία καί δρᾷ αὐτόνομα» (σελ. 100). Μέσα ἀπό τίς παραπομπές αὐτές βλέπουμε πῶς πρόθεση τοῦ Πασουκάνις δέν εἶναι καθόλου νά ταυτίσει τό δίκαιο μέ τήν οἰκονομία, ὅπως τόν κατηγοροῦν οἱ πολέμιοί του, ἀντίθετα μάλιστα προβάλλει καί ὑπερασπίζεται καί τήν ἰδιαιτερότητα καί τήν ἀντικειμενική ὑπόσταση τῆς ἔννομης σχέσης. Ἄναζητεῖ ἀπλῶς ἐπίμονα τήν ἕλική, τήν ἀντικειμενική βάση τῆς νομικῆς ρύθμισης, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἀντίθεση τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, ἀντίθεση πού στήν ἀστική κοινωνία παίρνει τῇ μορφῇ τοῦ οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, θεμελιώδους νόμου λειτουργίας τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς: «Οἱ θεμελιακές προϋποθέσεις τῆς νομικῆς ρύθμισης εἶναι ὁ ἀνταγωνισμός τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Αὐτός ὁ ἀνταγωνισμός εἶναι τόσο ἡ λογική προϋπόθεση τῆς νομικῆς μορφῆς ὅσο καί ἡ πραγματικῇ αἰτία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ νομικοῦ ἐποικοδομήματος... τό στοιχεῖο τῆς ρύθμισης ἀρχίζει ἐκεῖ πού ἀρχίζουν οἱ διαφορές καί οἱ ἀντιθέσεις συμφερόντων» (σ. 88).

6. Τελευταία λογική συνέπεια τῆς

βασικῆς θέσης τοῦ Πασουκάνις γιά τό δίκαιο, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, εἶναι ὁ ἱστορικός χαρακτήρας τῶν νομικῶν ἔννοιῶν: οἱ νομικές κατηγορίες, ὅπως ἀκριβῶς «οἱ κατηγορίες τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, εἶναι μορφές τῆς διανόησης πού διαλύθουν μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια, ἐφ' ὅσον ἀνταγκλοῦν πραγματικές κοινωνικές σχέσεις, ἀλλά αὐτές οἱ σχέσεις δέν ἀνήκουν παρά σέ ἐκείνη τήν καθορισμένη ἱστορική ἐποχή, ὅπου ἡ ἐμπορευματικῇ παραγωγή ἔγινε: ὁ τρόπος κοινωνικῆς παραγωγῆς», γράφει στό Κεφάλαιο ὁ Μάρξ. Καί συμπληρώνει ὁ Πασουκάνις, μιλώντας γιά τό δίκαιο τῆς μεταβιβατικῆς κοινωνίας ἀπό τόν καπιταλισμό στόν σοσιαλισμό: «ἡ κατάργηση τῶν κατηγοριῶν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου θά σημαίνει στίς συνθήκες αὐτές τήν κατάργηση γενικά τοῦ δικαίου, δηλαδή τῇ βαθμιαία ἐξαφάνιση τοῦ νομικοῦ στοιχείου στίς ἀνθρώπινες σχέσεις» (σελ. 69). Κρυστάλλινο σέ διαύγεια τό συμπέρασμα τοῦ ρώσου συγγραφέα: τό Δίκαιο εἶναι προορισμένο νά σβῆσει, νά ἐξαφανιστεῖ, στό μέτρο πού ἐξαφανίζονται οἱ ἐμπορευματικές σχέσεις. Ἡ προοπτική ἀκριβῶς τοῦ βαθμιαίου μαρasmus τῶν νομικῶν κατηγοριῶν, εἶναι πού ἐνόχλησε περισσότερο τοῦς Σοβιετικούς νομικούς τῆς σταλινικῆς περιόδου, καί προκάλεσε τίς πιό βίαιες πολεμικές ἐναντίον του. Δέν τοῦ συγχώρεσαν τήν ἀμετάθετη προσήλωσή του στή θεμελιακή θεωρητική τοποθέτηση τῶν Μάρξ καί Ἐνγκελς, ὅτι τό Δίκαιο, τό ἴσο δίκαιο, στή σοσιαλιστική κοινωνία, θά διατηρεῖται μόνο στό μέτρο πού θά ὑπάρχουν ἐπιβιώσεις τοῦ ἀστικοῦ τρόπου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί ἀνταλλαγῆς τῶν ἀγαθῶν, καί ὅτι, ἐπομένως, δέν εἶναι δυνατό νά μιλάμε γιά «προλεταριακό» δίκαιο, γιά δίκαιο δηλαδή μέ σοσιαλιστικό περιε-

χόμενο, γιατί τέτοιο δέν υπάρχει και ούτε είναι δυνατό νά δημιουργηθεί. Καί δέν υπάρχει, γιατί δέν υπάρχει «σοσιαλιστικός τρόπος» παραγωγής σέ αντίθεση ή σέ αντιπαράθεση πρός τόν καπιταλιστικό τρόπο. Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία είναι μία μεταβατική ἐξ ὀρισμοῦ κοινωνία μέ ἀντιθετικά στοιχεία, μέ κυρίαρχη ὅμως τάση τήν τάση πρός κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς. Στήν αὐτοκριτική πού ἀναγκάστηκε νά κάνει τό 1930 στήν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, ὁ Πασουκάνις δικαιολογοῦσε τήν θέση του αὐτή μέ τά ἐξῆς ἐπιχειρήματα: «Πρέπει νά ἐκφράσω τή λύπη μου γιά τή χρήση τοῦ ὄρου προλεταριακό δίκαιο. Ὁ Lieberman ἀρχίζει ἀπό τήν στοιχειώδη συμμετρία: φεουδαρχία – φεουδαρχικό δίκαιο, καπιταλισμός – ἀστικό δίκαιο, μεταβατική περίοδος, δικτατορία τοῦ προλεταριάτου – προλεταριακό δίκαιο. Ἐπιφανειακά αὐτό εἶναι τόσο καθαρό ὥστε ἀκόμα καί ἕνα παιδί τῶν 5 ἐτῶν μπορεῖ νά τό καταλάβει. Ὁ Lieberman ὅμως ξεχνᾷ πῶς ἡ φεουδαρχία εἶναι ἕνας κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν ἀστική κοινωνία (...) Μποροῦμε ὅμως νά ἰσχυριστοῦμε κάτι παρόμοιο καί γιά τήν μεταβατική περίοδο; Κάθε κοινωνικο - οικονομικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ εἰδική μορφή σχέσης ἀνάμεσα στά μέσα παραγωγῆς καί στούς ἄμεσους παραγωγούς. Τί εἶδους σχέση χαρακτηρίζει τή μεταβατική κοινωνία ἀπό τόν καπιταλισμό στό σοσιαλισμό; Πουθενά ὁ Μάρξ δέ λέει ὅτι ἡ μεταβατική περίοδος εἶναι ἕνας ἰδιαίτερος κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός».⁹ Τήν υπεράσπιση τῆς μαρξιστικῆς ὀρθοδοξίας τήν πλήρωσε τελικά ὁ Πασουκάνις μέ τή ζωή του. Ἐξαφανίστηκε, χωρίς νά ξέρει κανεῖς πῶς, τήν ἐποχή τῶν σταλινικῶν ἐκκαθαρίσεων, τό 1937.

Σήμερα, ὅπου στή Σοβιετική Ἐνωση δοξάζεται ἡ σοσιαλιστική νομιμότητα, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἀνάπτυξη τῆς νομικῆς παιδείας, καί τό Κράτος ἀναλαμβάνει νά καλλιεργήσει στούς Σοβιετικούς πολίτες νομική συνείδηση, (γιατί ὄχι σοσιαλιστική);, τό ἔργο τοῦ Πασουκάνις εἶναι τόσο ἐπίκαιρο, ὅσο καί τήν ἐποχή πού γράφτηκε. Γι' αὐτό καί ἡ θεωρία του ἀπορρίπτεται ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν σάν «οἰκονομιστική καί ἰδεαλιστική».

Τήν τωρινή σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Πασουκάνις, ἰδίως γιά ὅσους ἔχουν μιᾶ κριτική στάση ἀπέναντι στίς γραφειοκρατικές παραμορφώσεις τοῦ Σοβιετικοῦ κράτους καί ἀναζητοῦν τίς ρίζες τοῦ γραφειοκρατικοῦ φαινομένου, παρέλκει νά τονίσει στόν πρόλογό του ὁ Τσερόνι. Δέν ἔδειξε τή θεμελιώδη διαφορά πού υπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη τῶν σοβιετικῶν νομικῶν, πού ὑποστηρίζουν ὅτι τό δίκαιο στή σοβιετική κοινωνία εἶναι ἕνα βασικό ἐργαλεῖο τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησις, ἕνα μέσο γιά τήν ὀργάνωση τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας, καί στή θέση τοῦ Πασουκάνις, πού ἐπιμένει πῶς τό δίκαιο, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ νά υπάρχει, εἶναι ἀπλή ἐπιβίωση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀποψή του αὐτή εἶναι διατυπωμένη στό βιβλίο του μέ σαφήνεια καί ἐπαναστατική ἀποφασιστικότητα: «Πρέπει νά θυμόμαστε ὅτι ἡ ἠθική, τό δίκαιο καί τό κράτος, εἶναι μορφές τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἀκόμα καί ἂν τό προλεταριάτο εἶναι ἀναγκασμένο νά χρησιμοποιοῦσιν αὐτές τίς μορφές, δέν σημαίνει καθόλου ὅτι μπορεῖ νά συνεχίσουν νά ἀναπτύσσονται ἔχοντας μέσα τους σοσιαλιστικό περιεχόμενο. Αὐτές οἱ μορ-

9. Βλ. "The Soviet State and the Revolution in law."

φές δέν μπορούν νά ἀφομοιώσουν τό σοσιαλιστικό περιεχόμενο καί θά πρέπει νά εξαφανιστούν, στό μέτρο πού θά πραγματοποιηθεῖ τό περιεχόμενο τοῦτο. "Ὁμως τό προλεταριάτο ὀφείλει, στή σημερινή μεταβατική περίοδο, νά ἐκμεταλλευτεῖ, πρός χάριν τῶν ταξικῶν του συμφερόντων, τίς μορφές πού κληρονομεῖ ἀπό τήν ἀστική κοινωνία, ἐξαντλώντας τες ἔτσι ὀλοκληρωτικά. 'Αλλά πρέπει γι' αὐτό νά ἔχει πρὶν ἀπ' ὅλα μιά σαφέστατη εἰκόνα καί νά ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπό κάθε ἰδεολογικό πέπλο ὅσον ἀφορᾷ τήν ἱστορική καταγωγή αὐτῶν τῶν μορφῶν. Τό προλεταριάτο πρέπει νά κρατάει ἡρεμῶ, κριτική στάση ὄχι μόνο ἀπέναντι στήν ἠθική καί στό ἀστικό κράτος ἀλλά καί στό δικό του κράτος καί στή δική του ἠθική. Πρέπει μέ ἄλλα λόγια, νά ἔχει συνείδηση τῆς ἱστορικής ἀναγκαιότητας τῆς ὑπαρξῆς τους ἀλλά ταυτόχρονα καί τῆς ἐξαφάνισής τους» (σελ. 164). Σπάνια συναντᾷ σήμερα κανεῖς τέτοιο δεῖγμα ἐπαναστατικῆς γραφῆς.

Γ. Ἡ μέθοδος τοῦ Πασουκάνις

7. Ἐδῶ σταματᾶμε τήν παρουσίαση τῆς πασουκανικῆς θεωρίας γιά τό δίκαιο γιά νά ἔρθουμε σ' αὐτό πού προαναφέραμε στήν ἀρχή τοῦ σημειώματος: στή μέθοδό του. Αὐτό συνδέεται ἄμεσα μέ τό πρῶτο σκέλος τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου, τό μαρξισμό. Πῶς ἀντιλαμβάνεται τό μαρξισμό ὁ συγγραφέας; Γιατί, καλῶς ἢ κακῶς, ὑπάρχουν περισσότερες ἀπό μιά ἀναγνώσεις τοῦ Μάρξ, μέ ἀντίστοιχες θεωρητικές καί πολιτικές συνέπειες.

Ἀπό τή μελέτη τῆς θεωρίας του συνάγεται, νομίζουμε ἀβίαστα, πῶς ὁ Πασουκάνις ἀντιμετωπίζει κατ' ἀρχήν τό μαρξισμό κυρίως σάν μέθοδο, σάν μέθοδο ἀνάλυσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Συναντιέται σ' αὐτό τό σημεῖο ἐν μέρει μέ τήν

λουκασιανή ἀντίληψη γιά τό μαρξισμό: « Ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός δέν σημαίνει τήν προσχώρηση χωρίς κριτική στά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ Μάρξ, δέν σημαίνει «πίστη» σ' ἐκείνη τή θέση ἢ σ' μιά ἄλλη, οὔτε λατρεία ἐνός «ἱεροῦ» βιβλίου. Ἡ ὀρθοδοξία στόν τομέα τοῦ μαρξισμοῦ ἀναφέρεται ἀντίθετα ἀποκλειστικά στή μέθοδο. Ἐμπειρίχει τήν ἐπιστημονική πιλοίηση ὅτι μέ τόν διαλεκτικό μαρξισμό βρέθηκε ἡ σωστή μέθοδος ἔρευνας, καί αὕτη ἡ μέθοδος δέν μπορεί νά ἀναπτυχθεῖ, νά τελειοποιηθεῖ παρὰ κατά τήν ἔννοια τῶν θεμελιωτῶν της»¹⁰.

Σαφῆς εἶναι ὁ διαχωρισμός ἐδῶ ἀπό τόν «διαλεκτικό ὑλισμό» τοῦ Στάλιν, ὁ ὁποῖος στηριζόμενος σέ μερικά ἀτυχή κείμενα τοῦ Ἐνγκελς, μετέβαλε τό μαρξισμό σέ γενική φιλοσοφία, σέ κοσμοθεωρία, πού συμβαίνει νά γνωρίζει τό γενικό καί ἀφηρημένο τύπο, τούς νόμους κίνησης τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας, ἀνεξάρτητα ἀπό συγκεκριμένες χρονικοτοπικές συνθήκες.

Ὁ Μάρξ ἀντίθετα δέν ἔβαλε σά στόχο του νά στήσει μιά ὄντολογία, μιά γενική ἀνθρωπολογία, ἀλλά νά δημιουργήσει μιά νέα ἐπιστήμη, τήν ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Δέν εἶχε σά σκοπό νά φτιάξει μιά νέα σύλληψη τοῦ Κόσμου ἢ τοῦ Ἀνθρώπου γενικά καί ἀφηρημένα, ἀλλά νά ἐρμηνεύσει τήν ἱστορική κίνηση, τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας, ξεκιτώντας ἀπό μιά ἐπιστημονική κριτική τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μέ πρακτικό στόχο τήν ἀνατροπή της. Μέσα ἀπό τή Λογική τοῦ Κεφαλαίου δέν ἀναδύεται ἡ Μέθοδος, γενικά καί ἀφηρημένα, ἡ ἀπόλυτη Μέθοδος, (ὅπως ἀφήνει νά ἔννοηθεῖ στή φρά-

10. Γ. Λούκατς, «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός» στό «Ἱστορία καί ταξική συνείδηση», ἔλλ. μετφρ. σελ. 53.

ση πού παραθέσαμε ό Λούκατς) αλλά ή μέθοδος ανάλυσης ενός συγκεκριμένου καί ιστορικά δοσμένου αντικειμένου: τοῦ καπιταλιστικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

Ἡ μέθοδος δέν μπορεί νά νοηθεῖ πέρα καί ανεξάρτητα ἀπό τό ἀντικείμενό της: τίθεται πάντοτε σέ ἀναφορά μέ τό ἀντικείμενο, ὑπάρχει ὡς μέθοδος τοῦ ἀντικειμένου. Τό κρίσιμο σημεῖο γιά ἕνα ἐρευνητή δέν εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῆς Μεθόδου γενικά, ἀλλά ἡ σύλληψη τῆς ἐιδικῆς λογικῆς τοῦ ἐιδικοῦ ἀντικειμένου. Κάθε συλλογισμός, πάνω στή μαρξιστική μεθοδολογία, «κινδυνεύει νά μετατραπεί σέ νεκρή ἀφαίρεση, σέ ἀπολίθωμα, ἐάν αὐτός ὁ συλλογισμός δέν εἶναι στενά δεμένο μέ τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τοῦ ἀντικειμένου τῆς μελέτης καθώς καί μέ τή μορφή σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀρθρώνονται τά στοιχεῖα ἀπό τά ὅποια αὐτό τό περιεχόμενο τρέφεται»¹¹.

8. Μετά ἀπ' αὐτά τά ὀλίγα προεισαγωγικά περὶ μεθόδου, ἴσως μπορούμε πιό εὐκόλα νά ἀπαντήσουμε γιὰ τό Πασουκάνις δέν μᾶς μιλά γιά τό Δίκαιο γενικά, δέν θέτει ὡς ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς του τό Δίκαιο ἀνεξάρτητα ἀπό τόπο καί χρόνο, οὔτε καί ἐπιδιώκει νά μᾶς δώσει κάποιον ὀρισμό τοῦ Δικαίου μέ καθολική καί διαχρονική ἰσχύ. Διότι, ἀπλούστατα, παρόμοια ἐπιχείρηση προϋποθέτει ἀνάλογα γνωστικά ἐργαλεῖα, κατηγορίες οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα καί ἰσχύος. Ἕνας ἀφηρημένος, «ὄντολογικός» ὀρισμός τοῦ Δικαίου, προϋποθέτει ὅτι τό ὑποκείμενο τῆς γνώσης βρίσκεται στήν κατοχή τῆς πολύτιμης ἐκείνης κατηγορίας, τῆς ἔννοιας — κλειδί, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά συλλάβει τό νομικό φαινόμενο στήν γενολογική του οὐσία, κάνοντας δηλαδή ἀφαίρεση ἀπό τή συγκεκριμέ-

νη κάθε φορά ἱστορική του ὑπαρξη καί κοινωνική του λειτουργία. Ἡ γνώση ὅμως εἶναι δέσμια τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, τοῦ βαθμοῦ ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῆς ἐπιστήμης, καθώς καί τῶν συγκεκριμένων σχέσεων ἐργασίας. Τό Δίκαιο, ἀφηρημένα, ὄχι ἀπλῶς δέν μπορεί νά ὀρισθεῖ, ἀλλά οὔτε καί νά ἀποτελέσει, σάν τέτοιο, ἀντικείμενο θεωρητικῆς ἐργασίας.

Ἡ ἔννοια τοῦ Δικαίου ὅπως ὀρίζεται π.χ. στά ἀκαδημαϊκά ἐγχειρίδια, εἶναι μιᾶ ἀφαίρεση γενική, γεμάτη ἑτερογενῆ ἐμπειρικά στοιχεῖα, χωρίς κανένα εἰδικό προσδιορισμό, μέ μιᾶ λέξη, εἶναι μιᾶ ἔννοια χαστική. Καί αὐτό ἀφορᾶ ὅλους τοὺς ὀρισμούς, ἡ μᾶλλον ὅλες τίς παραλλαγές ὀρισμῶν. Κάθε παραλλαγή διαφέρει ἀπό τήν προηγούμενη στήν ἀφαίρεση ἢ στήν προσθήκη κάποιου, σημαντικοῦ ἢ ἀσήμαντου, κατά τήν κρίση τοῦ συγγραφέα, στοιχείου. Ἡ ἰδιαίτερη συρραφή τῶν διαφορῶν αὐτῶν στοιχείων κάνει τόν ὀρισμό. Μέσα σ' αὐτό τό ἀφαιρετικό κατασκευάσμα θά πρέπει ὅπωςδήποτε νά χωρέσουν οἱ συμβατικές καί οἱ νόμιμες (ἐκ τοῦ νόμου ἰδρυμένες) σχέσεις, τό ἰδιωτικό καί δημόσιο δίκαιο, οἱ κανόνες πού δημιουργοῦν κυρίως δικαίωμα καί οἱ κανόνες πού ἰδρύουν βασικά ὑποχρεώσεις, τό ποινικό καί τό οικονομικό δίκαιο κ.λπ. Ὅλη αὐτή ἡ ποικιλία καί ἡ πολλαπλότητα τῶν ἔννομων σχέσεων ἀνάγεται τελικά σέ μιᾶ καί μόνη ἀφαίρεση: στόν κανόνα συμπεριφορᾶς. Δίκαιο=σύνολο καταναγκαστικῶν κανόνων συμπεριφορᾶς.¹²

Ἐτσι ὅμως ὁ ὀρισμός μπαίνει σάν

11. G. La Grasso, "Structura economica et Societa" σέ: *Recherches Internationales*, No 86, 1976, σ. 26.

προκαταβολική λογική αξίωση της έρευνας προϋποθέτει έκκίνηση αργίσι, από γενικές αφαιρέσεις. Μιά τέτοια αφετηρία προκαθορίζει ωστόσο και την θεωρητική της κατάληξη: τή διάλυση του ειδικού και συγκεκριμένου σέ μία ιδέα γενική και άοριστη, μέ απόλυτη ισχύ, προορισμένη νά ισχύει πάντα, άφου τίθεται έξω από τήν ιστορία. Τό Δίκαιο άποκτά έτσι υπερβατικό περιεχόμενο, ταυτίζεται μέ τήν ιδέα του Δικαίου. 'Αντικείμενο έτσι γνωστικής επεξεργασίας, δέν είναι ένα αντικείμενο πραγματικό, ύλικά καθορισμένο, αλλά μία ιδέα. Μιά ιδέα πού έχει μέσα της έξαντλήσει κάθε στοιχείο ειδικό και ιστορικά προσδιορισμό, πού έχει δηλαδή αφήσει νά έξατμισθει αυτό πού κατ' έξοχην χαρακτηρίζει *σήμερα* τό Δίκαιο¹³.

9. 'Ο πίο άσφαλής δρόμος για νά γνωρίσουμε τό Δίκαιο γενικά είναι νά ξεκινήσουμε από τήν άνάλυση του Δικαίου πού ύπάρχει σήμερα: αυτό είναι τό πίο ούσιαστικό συμπέρασμα πού βγαίνει από τή μελέτη του βιβλίου του Πασουκάνις. Τό παρόν είναι τό κλειδί κατανόησης του παρελθόντος και του μέλλοντος. 'Η μέθοδος συνεπώς του Πασουκάνις επιβάλλει όχι μόνο τήν πρωταρχικότητα της ύλης ή του περιεχομένου πάνω στή μορφή (κλασική άλλωστε θέση της ύλιστικής μεθόδου) αλλά και τήν *πρωταρχικότητα του παρόντος* πάνω στο παρελθόν καθώς και μία ειδική σχέση του παρόντος προς τό μέλλον.

'Η άστική κοινωνία είναι *ή ιστορική όργάνωση της πίο άναπτυγμένης παραγωγής και ταυτόχρονα της πίο ποικίλης πού θά μπορούσε νά γίνει. Οί κατηγορίες πού εκφράζουν τις σχέσεις της κοινωνίας αυτής και οί όποιες επιτρέπουν νά κατανοήσουμε τή δομή της, επιτρέπουν ταυτόχρονα νά ύπολο-*

γίσουμε τή δομή και τις παραγωγικές σχέσεις όλων των προηγούμενων κοινωνικών μορφών, από τά λείψανα και τά στοιχεία των όποιων άποτελέστηκε αυτή...»¹⁴ Τή θεμελιακή αυτή μεθόδολογική άνακάλυψη του Μάρξ συμπληρώνει ό 'Ιταλός φιλόσοφος Κολέτι μέ τήν παρατήρηση: *«κάθε κατηγορία, και κάθε στιγμή, παρατηρείται στο σημείο της άνάπτυξης στο όποιο έφτασε στήν πλήρη ώριμότητά της, και συνεπώς στο φώς του σήμερα...»* 'Η άνατομία του ανθρώπου μās επιτρέπει νά καταλάβουμε καλύτερα τήν άνατομία του πιθήκου. "Αν

12. "Όταν τό Δίκαιο όρίζεται ως σύνολο κανόνων συμπεριφοράς, μέ άναγωγή δηλαδή της έννοιας είδος, Δίκαιο, στήν έννοια γένος, κανόνας συμπεριφοράς, τότε τό ειδικό και συγκεκριμένο άνάγεται σέ άναπαράσταση συμβολική, και ή γνωστική διαδικασία καταλήγει σέ ταυτολογίες. "Εκείνο πού χαρακτηρίζει έντούτοις κατ' έξοχην σήμερα τό δικαιο δέν είναι άπλως ό κανονιστικός και καταναγκαστικός τους χαρακτήρας, αλλά ό βαθμός άφαίρεσης και γενίκευσης των κοινωνικών σχέσεων πού εκφράζονται και άποτυπώνονται στον νομικό επίπεδο (βλ. Μ. Mialle, "Une introduction critique en droit", Maspero, (1976), σ. 97 έπ. και 104 έπ. και 109).

13. 'Η θετικιστική σχολή του δικαίου είναι ίσως ή μόνη πού δίνει όρισμό ό όποιος βρίσκεται πολύ κοντά στήν σημερινή εμφάνιση του δικαίου. Τό λάθος της σχολής αυτής έγκειται ώστόσο στο ότι παρουσιάζει για ούσία τό δικαιο αυτό πού ισχύει σήμερα ως δικαιο, γενικεύει δηλαδή τό δικαιο μιάς ιστορικής εποχής, όπως της σημερινής όπου τό στοιχείο του κρατικού καταναγκασμού και τό άπρόσωπο, συνιστούν πρωταρχικά γνωρίσματα της νομικής μορφής, και προβάλλει αυτό τό δικαιο ως τό μοναδικό δικαιο (βλέπε και Πασουκάνις, σ. 65).

14. Κ. Μάρξ, «Εισαγωγή στήν κριτική της πολιτικής Οικονομίας».

ή επιστήμη «πρέπει να είναι επιστήμη του πραγματικού, αυτή δεν μπορεί να κατανοήσει το παρελθόν παρά μόνο κινούμενη από τις διαφορές του με το παρόν (πού είναι το μόνο ύπαρκτό) και συνεπώς, μόνο κινούμενη από τις κατηγορίες που εκφράζονται απ' αυτό»¹⁵.

Ἡ θεωρητική ἀσχολία ἐπομένως τοῦ Πασουκάνις μόνο μέ τό σύγχρονο δίκαιο δέν εἶναι αὐθαίρετη ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα, ἀλλά ὁ μόνος ἐπιστημονικός δρόμος γιά τή γνώση τοῦ δικαίου γενικά. Ἡ ἀνάλυση τῆς εἰδικῆς μορφῆς πού παίρνει τό Δίκαιο στήν ἀστική κοινωνία μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀποκτήσουμε μιά γνώση πιο καθολική καί πιο ἔγκυρη τοῦ νομικοῦ ἐποικοδομήματος, ἡ ὁποία ξεπερνᾶ κατά πολύ τά ὅρια τῆς ἀστικῆς νομικῆς μορφῆς. Μόνο μελετώντας σέ βάθος τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μποροῦμε νά γνωρίσουμε καλυτότερα τόσο τίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ὅσο καί τίς μετακαπιταλιστικές μορφές κοινωνικῆς ὑπαρξῆς. Ἀλλά καί ἀντίστροφα, τό μόνο μέσο γιά νά καταλάβει κανεῖς τή γενική κίνηση μᾶς κοινωνίας εἶναι νά ἐντοπίσει τίς διαφορές τῆς ἀπό τίς ἄλλες κοινωνίες. Δέν μποροῦμε νά κατανοήσουμε, νά γνωρίσουμε αὐτό πού ἰσχύει σήμερα, ἂν δέ συλλάβουμε τήν ἀντίθεσή του, τήν εἰδική διαφορά του ἀπό αὐτό πού ἴσχυε στό παρελθόν. « Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία γιά τήν ἀνάλυση μᾶς καθορισμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς δέν εἶναι ἡ γενική ἔννοια τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ αὐτή καθ' αὐτή, ἀλλά τά εἰδικά χαρακτηριστικά μέ τά ὁποῖα κάθε ἱστορικά καθορισμένη ἐποχή διαφέρει ἀπό τά κοινά χαρακτηριστικά κάθε κοινωνίας γενικά»¹⁶ (Κ. Κόρς, «Κάρλ Μάρξ», ἑλληνική μετάφραση, Ὁδυσσεύς). Θεμελιώδης ἀρχή τῆς ἐπαναστατι-

κῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ εἶναι γιά τόν Κόρς ἡ ἱστορική ἰδιαιτερότητα κάθε ἐποχῆς καί κάθε κοινωνικῆς μορφῆς.

10. Τά συμπεράσματα αὐτά τῆς μαρξιστικῆς «κοινωνιολογίας» ἐπαληθεύονται καί στό χῶρο τοῦ Δικαίου. Δίκαιο, μέ τή σημερινή ἔννοια τοῦ ὄρου, δέν ὑπάρχει, παρά ἐφόσον παρουσιάζει κάποια «νομική» θετικότητα, ἐφόσον εἶναι δηλαδή ἐνσωματωμένο σέ νόμους πού ἐκδίδει καί κυρώνει τό κράτος, ὅταν, μέ ἄλλα λόγια, εἶναι κωδικοποιημένο. Τό δίκαιο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀναπτύχθηκε πάνω στίς ἔννοιες καί κατηγορίες τοῦ ρωμαϊκοῦ, κυρίως, δικαίου, οἱ ὁποῖες ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες τῆς ἀπλῆς κυκλοφορίας ἐμπορευμάτων. Γι' αὐτό, τό περιεχόμενο τοῦ ἀστικοῦ δικαίου ἐξαντλήθηκε ἀρχικά σέ μιά συστηματική καί ἀφηρημένη κωδικοποίηση τῶν ἀπλῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων παραγωγῆς, τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ ὑποκείμενα ἀνταλλαγῆς, ἀνάμεσα σέ δανειστές καί ὀφειλέτες. Ἡ κωδικοποίηση αὐτῶν τῶν σχέσεων (σχέσεων ἀπλῆς κυκλοφορίας), ἦταν ἀρκετή τότε, ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων τῆς γενικευμένης ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Πέρα ἀπ' αὐτό ὅμως, τό σύγχρονο δίκαιο, σέ ἀντίθεση μέ τό παλιό παρουσιάζει κάποια θετικότητα, εἶναι ἀποτυπωμένο σέ Νόμους. Ἡ βιομηχανική κοινωνία γεννήθηκε μέ τήν ἀνατολή τῆς βασιλείας τοῦ Νόμου.

Στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες ἀντίθετα, ὁ κανόνας τοῦ δικαίου ἄλλοτε ταυτιζόταν μέ τήν κοινωνική

15. Λ. Κολέτι, « Ἰστολογία καί Κοινωνία », ἑλλ. μετφ. ἐκδόσεις Ὁδυσσεύς, σελ. 132.

16. Κ. Κόρς, « Κάρλος Μάρξ », ἑλλ. μετφ. ἐκδόσεις Ὁδυσσεύς.

ήθική κι άλλοτε μέ τή θρησκεία. Κάθε ιστορική περίοδος είχε τή δική της κοινωνική ρύθμιση, ή όποία εύρισκε τήν έκφρασή της, είτε μέσα από τήν ήθική, είτε μέσα από τό έθιμο ή τήν παράδοση. Τά ήθη στίς άρχαίες κοινωνίες και τό έθιμα στή φεουδαρχική κοινωνία άποτελοϋσαν τό μέτρο ζύγισης τών κοινωνικών σχέσεων, τά μέσα καταμερισμού τής εργασίας και διανομής τών αγαθών.

Στούς προκαπιταλιστικούς επομένως κοινωνικούς σχηματισμούς τό «νομικό» επίπεδο είχε, κατά κάποιο τρόπο, άπορροφηθεί από τήν ήθική, ή άπ' αυτό πού όνομάζουμε σήμερα κοινωνική πρακτική. Τό δίκαιο σέ 'κείνους τούς κοινωνικούς σχηματισμούς δέν είχε άποκτήσει άυτονομία, δέν είχε γίνει άκόμη «νομικό», συγγεόταν μέ τή θρησκεία, τό θεό, τά ήθη ή άκόμη μέ τίς αξίες όπως τήν «ἀρετή» ή τήν «άνδρεία», ή τίς ρήτρες «άυτονομία», «έπιείκεια», κ.λπ.

Τό σύγχρονο-δίκαιο, πού ταυτίζε-ται πιά μέ τό νόμο ή τή νομική τάξη, αναπτύχθηκε, καθιερώθηκε και επιβλήθηκε στίς κοινωνικές σχέσεις σάν τέτοιο, σάν ιδιαίτερη δηλαδή κοινωνική πρακτική, σάν ιδιαίτερη μορφή τού κοινωνικού είναι, άφού ήλθε σέ θανάσιμη ρήξη μέ τά προνόμια ή τά έθιμα τής φεουδαρχικής κοινωνίας.

II. Αυτό σημαίνει άκόμη πώς ή έννοια «Δίκαιο» ή «νομικό έποικοδόμημα», σάν έννοιες γενικές και άφηρημένες και επομένως, ισχυρές και κατ' άρχήν χρησιμοποιήσιμες γιά όλες τίς εποχές, είναι, παρ' όλα αυτά, μέ τήν συγκεκριμένη μορφή αϋτής τής άφαίρεσης, δημιούργημα τής άστικής κοινωνίας και δέν ισχύουν, δέν είναι έπιστημονικά δόκιμες παρά μόνο γι' αϋτές τίς συνθήκες και μόνο μέσα στά πλαίσια αϋτής τής κοινωνίας. 'Η θεωρητική λοιπόν

ανάκάλυψη τού Μάρξ ότι πάνω άπό τήν οικονομική βάση, πάνω άπό τίς υλικές συνθήκες παραγωγής, ανυψώνεται ένα νομικό και πολιτικό έποικοδόμημα, είναι μιá πρόταση έρμηνείας κυρίως τού άστικού κοινωνικού σχηματισμού, και δέν ισχύει παρά μέ διαφοροποιήσεις γιά άλλες κοινωνίες (τήν άποψη αϋτή ύποστηρίζουν κυρίως ό Κόρς και ό Λούκατς).

Δέν είναι επομένως μόνο ή σύνδεση, ή διαπλοκή τού νομικού μέ τό οικονομικό, πού παίρνει σέ κάθε ιστορική εποχή μιá ιδιαίτερη μορφή, πού καθορίζει τήν άποτελεσματικότητα ή τήν κυριαρχία κάθε επιπέδου, —όπως σωστά ύποστηρίζει ό 'Αλτουσερ— αλλά είναι και αϋτή ή ίδια ή βάση πού έχει κάθε φορά διαφορετικό περιεχόμενο, και άκόμη κάποια ιστορία. 'Η υλική βάση, οί συνθήκες παραγωγής πού ύπολανθάνουν σέ κάθε κοινωνικό σχηματισμό, δέν μπορούν νά παρασταθούν πάντα μέ τόν όρο «οικονομία», διότι και αϋτές άκόμα οί οικονομικές σχέσεις είναι προϊόντα συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών. Δέν είναι συνεπώς ή οικονομική δομή γενικά και άφηρημένα, ή *κάθε* οικονομική δομή πού γεννά τή νομική μορφή, αλλά ή δομή ιστορικά καθορισμένων παραγωγικών σχέσεων.

Γι' αυτό και ό Πασουκάνις όταν αναζητά τό υλικό περιεχόμενο τής νομικής μορφής, τό υλικό σημείο τού έννόμου αγαθού, δέν άρκεϊται στόν όρο «οικονομία», δέν κάνει άπλώς άναφορά γενικά στό οικονομικό περιεχόμενο τής έννομης σχέσης, αλλά προσδιορίζει *ειδικά αϋτό τό περιεχόμενο*, άναφερόμενος στήν *έμπορευματική* οικονομία, στίς έμπορευματικές σχέσεις, τίς όποιες προβάλλει ως τό *ειδικό-ιστορικό* περιεχόμενο τής νομικής μορφής.¹⁷

Γιά τόν Πασουκάνις, μορφή και περιεχόμενο δέν είναι δύο ξεχωριστές και άνεξάρτητες ή μία από τήν άλλη όντότητες, όπως τουλάχιστον ύποστηρίζει, ή αφήνει νά έννοηθεί, ή κανονοκρατική θεωρία του Κέλσεν. Στο καντιανό δυαδισμό τού είναι και τού δέοντος, τής μορφής και τού περιεχομένου, ή μαρξική αντίληψη τού δικαίου άπαντά ότι ή μορφή δέν έχει άξια εάν δέν είναι ή μορφή τού περιεχόμενου. Μορφή και περιεχόμενο συνιστούν ένότητα διαλεκτική. 'Η μορφή δέν είναι δοσμένη έσσει, συναρτάται άμεσα μέ τό περιεχόμενο. Τό περιεχόμενο πά-λι τής νομικής μορφής δέν είναι ένα στοιχείο πού έρχεται άπ' έξω, πού προστίθεται στην έννομη σχέση και προσδιορίζει *κοινωνιολογικά τόν κανονιστικό της χαρακτήρα*. 'Ο Πασουκάνις αναζητώντας τό κοινωνικό ύπόβαθρο τής καθορισμένης ιστορικά νομικής μορφής, δέν εισάγει για τήν εξήγηση τής έννομης σχέσης κάποιο *κοινωνιολογικό προσδιορισμό*, κάποιο *κοινωνιολογικό παράγοντα*, όπως θά έκανε ο Weber, αλλά άνάγει μεθοδολογικά, και από τήν άρχή, τό σχηματισμό τών κανόνων δικαίου σε ένα ειδικό τύπο κοινωνικών σχέσεων: στίς ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ ατόμων προσωπικά έλεύθερων, πού δέν έπικοινωνούν κοινωνικά παρά μέ τή μεσολάβηση κάποιων προϊόντων. Τό δίκαιο, έπομένως, κατά τήν αντίληψη τού Πασουκάνις, δέν είναι άπλώς μία «ύπερδομή», αλλά *ουστατικό στοιχείο τής ίδιας τής δομής*. 'Επεμβαίνει από τήν άρχή και καθιστά δυνατή τήν παραγωγή και άναπαραγωγή δοσμέ-

17. «'Η μαρξιστική θεωρία όχι μόνο πρέπει νά εξετάζει τό όλικό περιεχόμενο τής νομικής ρύθμισης στίς διάφορες ιστορικές εποχές, αλλά επίσης πρέπει νά τής δώσει ύλιστική εξήγηση σάν καθορισμένης ιστορικής μορφής».

ων κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων.

'Η μέθοδος άρα τού Πασουκάνις είναι λογική και ιστορική, γιατί οί άφαιρέσεις του αναφέρονται ειδικά σ' ένα άντικείμενο μιάς δοσμένης στιγμής, τό όποιο ύπάρχει και κινείται σε καθορισμένα ιστορικά πλαίσια. Είναι ιστορική, χωρίς όμως νά αναλύεται σε μιά χρονολογική παράθεση γεγονότων, ή στην εξέλικτική παρουσίαση κάποιου θεσμού ή κάποιας σχέσης. Είναι ιστορική, γιατί έννοει τό Δίκαιο «*όχι σάν ιδιότητα τής άφηρημένης ανθρώπινης κοινωνίας αλλά σάν ιστορική κατηγορία πού άντιστοιχεί σ' ένα καθορισμένο κοινωνικό καθεστώς θεμελιωμένο πάνω στην αντίθεση τών άτομικών συμφερόντων*» (σελ. 79). 'Η θεωρία του λοιπόν δέν έξαντλείται σε μιά ιστορία τού Δικαίου, ή σε μιά ιστορία τών θεωριών τού Δικαίου. 'Ακόμα και ή προοπτική τής έξαφάνισης τής νομικής μορφής δέν μπαίνει σάν τό αναγκαίο στάδιο κάποιας εξέλικτικής πορείας. 'Η έξαφάνιση τού Δικαίου δέν τίθεται στόν Πασουκάνις, ως νομοτέλεια ιστορική. 'Αλλά ως λογική προϋπόθεση κριτικής άνάλυσης τού συγχρόνου Δικαίου. *"Ενας τρόπος προσέγγισης τής νομικής πραγματικότητας μέσα από τή διαδικασία τής λογικής άρνησής της*.

Παρόμοια, άλλωστε, τοποθέτηση, είχαν ο Μάρξ και ο 'Ενγκελς, πάνω στό θέμα τού κομμουνισμού, τόν όποιο δέν όραματίστηκαν ως κατάσταση πού πρέπει νά καθιερωθεί, ως στάδιο ιστορικής διαδικασίας, ή ιδεατό πρός τό όποιο όφείλει νά προσαρμοστεί ή πραγματικότητα, αλλά ως τό ύπαρκτό και πραγματικό κίνημα πού καταργεί τήν κατάσταση πραγμάτων πού ύπάρχει σήμερα (Γερμανική ιδεολογία).

'Η μέθοδος του είναι όμως ταυτό-

χρονα και λογική γιατί στηρίζεται στην καθορισμένη αφαίρεση, στη νοητική έκεινη λειτουργία που προσεγγίζει την πραγματικότητα, ανεβαίνοντας από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο και από το αφηρημένο πάλι στο συγκεκριμένο, σ' ένα συγκεκριμένο όμως πλούσιο σε προσδιορισμούς, «σ' ένα συγκεκριμένο μέσα από τη σκέψη».¹⁹

Έχοντας ως αφετηρία αυτή ακριβώς τη λογική ο Πασουκάνις ξεκινά τη μελέτη του από την κατηγορία υποκειμένου δικαίου, ως έννοια ειδική, γιατί πιστεύει πως το υποκείμενο είναι «*τό άτομο της νομικής θεωρίας, τό πίο άπλό στοιχείο πού δέν επιδέχεται άλλη διαίρεση, γι' αυτό και πρέπει νά χρησιμεύει σάν βάση στη μελέτη της νομικής μορφής*». 'Η έννοια όμως του υποκειμένου είναι απόλυτα δεμένη, προκύπτει από την έννοια εμπόρευμα, αφού τά εμπόρευματα για νά κυκλοφορήσουν προϋποθέτουν ανθρώπους με ελεύθερη βούληση πού συναλλάσσονται ανταλλάσσοντας αγαθά.

Τό εμπόρευμα είναι τό κύτταρο της καπιταλιστικής κοινωνίας, «*ό αφηρημένος σπόρος του οποίου ή ανάπτυξη αναπαράγει την εσωτερική δομή αυτής της κοινωνίας*».²⁰ Γι' αυτό και δέν υπάρχει πρόβλημα αυτής της κοινωνίας του οποίου ή λύση νά μή μπορεί νά βρεθεί στην ανάλυση της εμπορευματικής δομής. 'Εάν ο Πασουκάνις βάζει στό κέντρο της θεωρίας του για τό Δίκαιο τό εμπόρευμα, εάν αρχίζει την ανάλυση των νομικών κατηγοριών σε αναφορά αποκλειστική προς τίς εμπορευματικές σχέσεις, είναι γιατί πιστεύει πως «*ή δομή της εμπορευματικής σχέσης αποτελεί τό πρωτότυπο όλων των μορφών αντικειμενικότητας, καθώς και όλων των αντίστοιχων σ' αυτές μορφών υποκειμενικότητας στην άστική κοινο-*

νία» (Λούκατς, 'Ιστορία και ταξική συνείδηση, έκδ. 'Οδυσσέας, σελ. 149). Δεδομένου λοιπόν ότι ή άστική κοινωνία είναι μιá κοινωνία κατόχων εμπορευμάτων, ένα σύνολο ατόμων με άνεξάρτητα και αντίτιθέμενα συμφέροντα, ή κοινωνία αυτή στο νομικό επίπεδο μπορεί νά παρασταθεί ως ένα σύνολο «υποκειμένων δικαίου». 'Η παραγωγική διαδικασία δέν παράγει, λέει ο Μάρξ, άπλως ένα αντικείμενο για τό υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για τό αντικείμενο. 'Ο κανόνας δικαίου, σάν έννοια πιό γενική, αναδύεται μετά ως αναγκαία διαμεσολάβηση, ως δεσμός, ανάμεσα σ' ένα ζεύγος από υποκείμενα δικαίου, τό παθητικό και τό ενεργητικό.²¹ Τό δίκαιο, τέλος δέν είναι παρά ή κωδικοποιημένη, ή τυποποιημένη γενίκευση, μιáς άπεραντης άλυσιδας από έννομες σχέσεις ανάμεσα σε υποκείμενα δικαίου.

12. Τελειώνοντας την παρουσίαση του έργου του Πασουκάνις θέλουμε νά σημειώσουμε άκόμη, πως θά προδίδαμε τη σκέψη του συγγραφέα άν αφήναμε νά νοηθεί ότι από τό βιβλίο του «*Γενική θεωρία του Δικαίου και Μαρξισμός*» συνάγεται μιá νέα θεωρία του Δικαίου. 'Ο Πασουκάνις δέν φιλοδοξεί νά δημιουργήσει μιá νέα «νομική» θεωρία, πλάι σ' εκείνη του Κέλσεν ή του Βιτσίνσκι, δέν θέλει νά οικοδομήσει ένα νέο σύστημα δικαί-

18. Κ. Μάρξ, Φρ. "Ενγκελς, «Γερμανική 'Ιστολογία», ΜΕΓΑ, Ι, Αβι, Βδς, σελ. 25.

19. Πάνω στην έννοια της καθορισμένης αφαίρεσης βλέπε κυρίως G. Della Voipe, "Rousseau et Marx", γαλλική μετάφραση, Grasset, (1974) σελ. 238 έπομ. και 244 έπομ.

20. Κ. Κόσικ, «'Η διαλεκτική του συγκεκριμένου», έκδ. 'Οδυσσέας.

21. Πρβλ. Β. Edelman, "Le Droit saisi par la photographie", Maspéro (1973) σελ. 23 έπ.

ου μέ λογική συνοχή και σοσιαλιστικό περιεχόμενο, ένα Δίκαιο διαφορετικό από τὰ ἄλλα, πού νά ἐγγυᾶται λόγου χάρι τή δικαιοσύνη στίς ἀνθρώπινες σχέσεις και νά ἐξαλείφει τήν κοινωνική ἀνισότητα. Δέν ἀναλώνεται σέ μιὰ τέτοια προσπάθεια γιατί, γιά τόν συγγραφέα, τό Δίκαιο, ἐξ ὀρισμοῦ τυπικό και ἀπρόσωπο, ἀγνοεῖ τίς οὐσιαστικές ἀνισότητες, ἀδιαφορεῖ γιά τήν οὐσιαστική ἀδικία. Ἐχοντας σάν ἀφετηρία τήν τυπική ἰσότητα περιορίζεται ἀναγκαστικά στήν καθολική ἐφαρμογή ἑνός γενικοῦ και ἀφηρημένου κανόνα. Ἀπό τή φύση του, τό «νομικό» δίκαιο εἶναι πρωταρχικά τύπος, και δέν μπορεῖ νά μεταβληθεῖ σέ οὐσία, γιατί τότε παύει πιά νά εἶναι δίκαιο, αὐτοκαταργεῖται.

Βασικός σκοπός τοῦ ρώσου ἐπαναστάτη εἶναι, κατ' ἀρχήν, νά ἐξηγήσει τήν ἱστορική ἐμφάνιση τῆς νομικῆς μορφῆς, νά ἀνακαλύψει τίς συνθήκες ἀναπαραγωγῆς και νά ἀποκαλύψει τόν μυθοποιημένο και «φетиχοποιημένο» χαρακτήρα της. Μάταια ὁ ἀναγνώστης θά ἀναζητήσει μέσα στίς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μιὰ θεωρία γιά τό σοσιαλιστικό δίκαιο, δέν θά βρεῖ παρά μιὰ κριτική τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, μιὰ ἱστορικο-διαλεκτική κριτική τῆς νομικῆς μορφῆς, ὅπως ἀναπτύχθηκε και ὀλοκληρώθηκε στά πλαίσια τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, τῆς κοινωνίας τῶν γενικευμένων ἐμπορευματικῶν

σχέσεων. «Ἡ κριτική τῆς ἀστικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, πρέπει νά παραδειγματιστεῖ ἀπό τήν κριτική τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅπως μᾶς τήν κληροδότησε ὁ Μάρξ. Κατά συνέπεια, ἡ κριτική αὐτή πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νά εἰσελθεῖ στό ἐχθρικό στρατόπεδο, δηλαδή δέν πρέπει νά παραλείψει τίς γενικεύσεις και τίς ἀφαιρέσεις πού ἀναπτύχθηκαν ἀπό τοὺς ἀστοὺς νομικούς στή βάση τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐποχῆς τους και τῆς τάξης τους, ἀλλά νά ἀναλύσει τίς ἀφηρημένες αὐτές κατηγορίες και νά φανερώσει τήν πραγματική σημασία τους, μ' ἄλλα λόγια νά φανερώσει ἀπό τί ἐξαρτᾶται, ἱστορικά, ἡ νομική μορφή» (σελ. 72 — πρβλ. ἀκόμη, γιά τή σχέση μορφῆς και περιεχομένου τίς σελ. 62 - 67).

Ἡ παρατήρηση αὐτή τοῦ Πασουκάνις θυμίζει τὰ λόγια τοῦ νεαροῦ Μάρξ, ριζοσπάστη διανοοῦμένου τότε και μαθητῆ τοῦ Χέγκελ, ὁ ὁποῖος παίρνοντας μιὰ στάση κριτικῆς ἀπέναντι στοὺς θεσμούς τῆς ἐποχῆς του σημείωνε, πὼς ἐφ' ὅσον δέν μπορούμε νά οἰκοδομήσουμε τό μέλλον, ἢ νά φτιάξουμε ἕνα σχέδιο κοινωνίας πού νά ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἐποχές, τότε ἐκεῖνο πού μπορούμε νά κάνουμε σήμερα, εἶναι νά ἀσκήσουμε ἀσυμβίβαστη κριτική αὐτοῦ πού ὑπάρχει γύρω μας, ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν φοβᾶται οὔτε τὰ συμπεράσματα, οὔτε τίς κυρίαρχες δυνάμεις πού τῆ δυναστεύουν.